

ІМЕННИКИ-КОМПОЗИТИ
У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Словоскладання, основоскладання – один з найдавніших способів словотвору, відомий упродовж усього розвитку лексики індоєвропейських, отже й слов'янських мов. Складання основ як спосіб словотвору іменників широко використовувалося у спільнослов'янській, згодом і в церковнослов'янській мові. Відомо, що в слов'янських мовах словоскладання набуло значно меншого поширення (якщо не брати до уваги запозичення й калькування), ніж у деяких інших стародавніх індоєвропейських мовах, наприклад, у санскриті і в грецькій. Зауважимо, що багато складних слів з грецької мови простежуються в старослов'янських і давньоруських пам'ятках, куди вони потрапляли спочатку в перекладах, а потім почали вживатися і в оригінальних творах, наприклад, слов'янські складні слова: назви божеств, людей, міст (*Стрибогъ, Володимиръ, Новгородъ*). Такому поширенню композитів, збагаченню словника в давньоруській мові сприяло прийняття християнства і зумовлені цим переклади з грецької книжної мови.

Багато композитів були старослов'янськими кальками з грецької: *багатословіє, вѣнцѣносъць, любомудріє* і под. У пам'ятках давньоруського письменства XI ст. знаходимо немало слів, утворених способом складання основ (це переважно загальні назви абстрактних понять та осіб): *именотвориє, округлословіє, послѣдословіє, чьрноризьць* (Збірник Святослава 1073 р.); у пізніших пам'ятках: *скорописца, чародѣйство, Царюгороду, Святополкъ* (Лаврентіївський список літопису 1377); *полугривна, Святославъ* ("Руська правда"); *шестокрилци, Владимира, в моем теремъ златоврьсьмь; на златокованном столѣ* ("Слово"), *страстотерпцема* ("Слово о князях", XIII ст.); *иноплемєньники* (Гал.-Вол. літ.) і под [4]. Із прийняттям християнства вживання композитів як способу словотворення іменників у східнослов'янських мовах зростало. З'являються все нові й нові слова, утворені складанням основ, наприклад: *танцоводец, народоволец, скотоѣд, звѣроѣд, чужоложство, средцевидцем* (Пересторога

поч. XVII ст.); *куркоїди, с'бножати, лихолюбци* (вірші другої половини XVII ст.) [1].

Словоскладання стосується, крім іншого, й антропонімів. Наприклад, антропоніми з компонентом *славъ*, які пов'язані з тим чи іншим виявом слави: *Воєславъ, Вячеславъ, Жирославъ, Ізяславъ, Ярославъ, Мирославъ*; власні імена-кальки, зміст яких стосується війни, героїзму, відваги, гостинності: *Вшеборъ, Ратиборъ, Ярополкъ, гостирадъ, доброгость, милогость*. Частина композитів-антропонімів, з'явилась унаслідок віри, що в імені втілюється вдячність батьків Богові, який послав їм дитину і піклується про неї: *Богданъ, Богдаръ; Божидаръ, Богумиль*. Аналогічно в композитах висловлювалося побажання на майбутнє дитині позитивних рис характеру чи особистості вдачі: *Добромисль, Доброславъ, Осмомисль*.

Традиція давати дітям специфічні власні імена-композити, які містять з погляду батьків добрі побажання, – дуже давня, вона сягає доісторичних часів. Яскравим свідченням цього можуть слугувати давні спільнослов'янські власні імена-композити з імперативним першим компонентом: *Будибой, Будивой, Будимиръ, Будиславъ, Мстивуй, Хвалимиръ*. У таких антропонімах на побажальне, навіть заклинальне, волевиявлення вказує перший імперативний компонент, а другий складник вказує на предмет, за яким втілюється зміст побажання. У власних іменах давньоруського походження, як і в попередньо розглянутій підгрупі запозичень з грецької мови, періоду прийняття християнства (навіть при спробі відмежування їх від кальок з грецької мови) складні антропоніми конкретного змісту з мотивом відповідального побажання не закріпились. Така модель складних антропонімів залишилась здебільшого у прізвищах: *Затрибориц, Верхогляд, Перебийніс, Воскобойникъ*, які утворились із прізвиськ.

У сучасній українській мові також поширені прізвища такого словотвірного типу: *Перебийніс, Тягнирядно, Паливода, Непийвода*. За цією словотвірною моделлю утворюються назви персонажів у казках, фейлетонах та в побутовому мовленні, в жартах: *Вовчик-Братик, Лисичка-Сестричка, Муха-Цокотуха*.

У сучасних східнослов'янських словах складання основ – продуктивний спосіб словотворення: *духобор, духоборство, душогубка, душогубство*.

Особливо це простежується у виробничій і науковій лексиці: *бронебійник, всюдихід, стопудовик* та ін. Така продуктивність засвідчується гніздовою моделлю композитів: *гальванометр, гальванопластика, гальваноскоп, гальванотерапія, гальванотехніка*.

Словниковий склад східнослов'янських мов має широкий інвентар слів-композитів. Виходячи з того, що складні слова творяться за різними словотвірними моделями, поняття "складне слово" визначають як лексичне утворення, сформоване за внутрішніми законами мови внаслідок об'єднання двох або кількох основ, коренів чи слів, що вступають в синтаксичні зв'язки і зберігають свої лексичні значення, через що характеризуються відносною структурно-семантичною єдністю.

Проблема формування іменників-композитів цікавила багатьох мовознавців, зокрема І.І.Паленко, Н.Ф.Клименко, М.Я.Ілющ, І.І.Ілюща, С.П.Самійленка, І.Й.Тараненка. Унаслідок різноаспектного дослідження ними цієї проблеми дійдено такого, майже однозначного висновку: складання основ як спосіб словотворення іменників уже досить широко простежувалося у праіндоевропейській мові, пізніше – праслов'янській, від якої воно перейшло до мов східних слов'ян. Зберігання напряду двочленності основ стало переважаючим у словотворенні іменників-композитів у сучасних східнослов'янських мовах.

С.П.Самійленко [3] заперечує майже усталені в мовознавчій літературі твердження, за яким складні слова-композити в східнослов'янських мовах сприймаються як штучні утворення, які побудовані за зразками-моделями романських, германських і старогрецької мов і ніби становлять ознаку лише літературних слов'янських мов, отже, не властиві розмовному мовленню. Для підтвердження такої думки дослідник вдається до аналізу способів калькування грецьких слів у пам'ятках давньоруського письменства, а також у пам'ятках, перекладених з грецької мови – в євангельських текстах. За словами С.П.Самійленка, слов'яноруське *богоотць* (Златоустрий XII ст.) – точний переклад (калька з грецького складного слова), але в слові *чадолюбик* (А.Будилович.XIII слів Григорія Богослова в давньоруському перекладі за рукописом Публічної Бібліотеки XI ст.) порівняно з грецьким

складним словом наявна перестановка складових частин; у слові *идолослуженик* (Пандекти Антіоха XI ст.) перша частина грецького складного слова залишилася неперекладеною; слово *остроумик* (Іоан Льст.. XII ст.) – смислова калька грецького варіанту складання; спрефіксований грецький іменник *υλοφια* перекладено складанням *злопомнѣник* (Софіївський перший літопис II); непохідний грецький іменник *αβητη* перекладено *добродѣтель* (Пандекти Антіоха XI ст.) [3]. Наведені вище приклади підтверджують думку автора, згідно з якою давньоруський книжник уже мав у своєму арсеналі невичерпні словотворчі ресурси для відтворення навіть відтінків змісту простих і складних слів високорозвиненої тогочасної літературної грецької мови: *празнословис, жизнлюбѣс, миролюбѣс, лихоимство*.

Те, що композити властиві були не тільки книжній мові давніх слов'ян, С.П.Самійленко підтверджує прикладами поширення в давній Русі дохристиянського періоду особових імен типу: *Острамиръ, Володимиръ, Ярославъ*. Аналогічна словотвірна мотивація виявляється в топонімічних назвах типу *Новгородъ, Вышгородъ, Богуславъ, Бориславъ*, у назвах язичеських богів *Сварогъ, Дажьбогъ*, які закріпилися у свідомості східних слов'ян ще в період неоліту. Ось чому в середовищі імущих людей – князів та їх дружин – з появою писемної літературної мови зустрічались кальковані за грецькими моделями імена, наприклад: *Всеволодъ, Святополкъ, Вышеславъ, Будиславъ, Ростиславъ, Держиславъ, Станиславъ, Молибогъ, Хвалибогъ*. Це власні імена-композити з імперативним першим дієслівним компонентом, що мають прозору етимологію й мотивацію. Внаслідок знищення християнством язичництва під час і після хрещення давньоруського населення в народній мові, особливо в її антропонімії, вживання композитів справді давньоруського моделювання все більше обмежувалось і, зрештою, було витіснене кальками з грецької мови. Найвиразніше збереглося композитне словотворення в українських прізвищах.

Незважаючи на непродуктивність давньоруських моделей в антропонімії (X-XIII ст.), усе-таки через поширення кальок з грецької мови давньоруська основа словотвору композитів виявилась з повною силою в словах – загальних назвах давньоруської народної мови. Продуктивність композитного словотвору – характерна риса сучасних східнослов'янських мов. Скла-

дні слова, в яких наявний відтінок емоційного забарвлення (із значенням прагнення, побажання типу *Стрибогъ, Дажьбогъ, Радигостъ*), стали моделями основоскладання, що вже не потребує доведення слов'янського коріння таких антропонімів.

Подальший розвиток словоскладання в східнослов'янських мовах відбувався по висхідній лінії, характеризувався появою все нових слів, утворених складанням основ. Наприклад, у творах І.Вишенського фіксується велика кількість слів-комполітів авторського творення: *жеровол, грошовладатель, кровоѡд, мясоѡд, волоѡд, тѡлолюбитель, кровопрагнитель, перцолубець*. Немадо таких лексем могли використовуватись як стилістичний засіб іронії: *богочорчелник, барвьяноходец, скверноначальник, скачомуорец, подушкоспал, сластноѡд, периноспал, мяккоспал, цукролюбець* [2]. Прозоре мотивовування змісту таких загальних назв із відповідних твірних словосполучень забезпечує загальнонародній мові номінацію осіб із підкресленням відповідних рис у їхній поведінці, характері та діяльності.

Сучасним східнослов'янським мовам властиві складні іменники, серед яких вирізняються п'ять основних типів – залежно від того, яким є характер відношень між складовими основами, – атрибутивний, об'єктно-акційний, об'єктно-суб'єктний, об'єктно-інструментальний, суб'єктно-акційний.

Складні іменники з атрибутивним характером відношень між складовими основами формуються з двох частин, перша з яких має семантичний відтінок означення, а друга, яка інколи може бути складною, містить відтінок означуваного. При створенні комполіта на вказані логіко-синтаксичні відношення слів у словосполученні накладається відтінок атрибутивності, пор.: укр. *кормозапарник*, рос. *кормозапарник*, бр. *кармозапарнік*; укр. *однодум*, рос. *однадум*, бр. *аднадум*; укр. *плодосховище*, рос. *плодохранилище*, бр. *плодасховішча*; укр. *риборозведення*, рос. *рыборазведение*, бр. *рыбаразвядзение*; укр. *тепломір*, рос. *тепломер*, бр. *цепламер*; укр. *теплопостачання*, рос. *теплоснабжение*, бр. *цеплазабеспячэнне*; укр. *плодосушарка*, рос. *плодосушлка*, бр. *плодаздымальнік*; укр. *кормовиробництво*, рос. *кормопроизводство*, бр. *кормавытворчасць*. Моделі таких утворень успадковані східнослов'янськими мовами із праслов'янської мови не тільки через посередництво церковнослов'янської, яка перебувала під великим

впливом грецької мови, а й підтримані безпосередньо за питомими східнослов'янськими моделями словотворення.

Об'єктно-суб'єктний характер між складовими основами мають складні іменники двох структурних різновидів: іменники першого різновиду складаються з двох іменних основ, перша з яких має об'єктний відтінок значення, а друга – значення виконавця дії. Іменники другого різновиду мають таку структуру: на першому місці виступає основа у формі наказового способу дієслова або основа іншої дієслівної форми, а на другому – іменна основа, яка набуває об'єктного відтінку значення. Пор.: укр. *доброчини́вець*, рос. *доброжелатель*, бр. *добразычлівец*; укр. *землероб*, рос. *земледелец*, бр. *земляроб*; укр. *золотошукач*, рос. *золотоискатель*, бр. *золаташукальнік*. Моделі таких композитів успадковані східнослов'янськими мовами через праслов'янську з праіндоевропейської.

Складні іменники з об'єктно-акційним характером відношень між складовими основами творяться з двох основ: перша з них набуває значення об'єкта дії, а друга слугує назвою дії. Пор.: укр. *машинобудування*, рос. *машиностроение*, бр. *машынабудування*; укр. *землеробство*, рос. *земледелие*, бр. *земляробство*; укр. *золотодобування*, рос. *золотодобыча*, бр. *золатазабыча*. Моделі такого типу складних іменників успадковані з праслов'янської мови.

Структура складних іменників з об'єктно-інструментальним значенням між складовими частинами має дві іменні основи, перша з яких набуває значення об'єкта, а друга – засобу, знаряддя або інструмента, за допомогою якого відбувається дія над об'єктом. Пор.: укр. *хмелеграб*, рос. *хмелеграб*, бр. *хмелеграб*; укр. *соломотряс*, рос. *соломотряс*, бр. *саломатрѣс*; укр. *лісосаджалка*, рос. *лесосажалка*, бр. *лесасаджалка*; укр. *лісопільня*, рос. *лесопилка*, бр. *лесопільня*; укр. *лісосівалка*, рос. *лесосеялка*, бр. *лесасеялка*. Ця словотворча модель виникла у східнослов'янських мовах на ґрунті моделі з об'єктно-суб'єктними відношеннями після розпаду праслов'янської єдності.

Складні іменники з суб'єктно-акційним характером відношень між складовими частинами складаються з двох іменних основ, перша з яких набуває значення уточнення суб'єкта дії або стану, а друга має значення дії

або стану, пор.: укр. *лісовод*, рос. *лесовод*, бр. *лесавод*; укр. *лісоруб*, рос. *лесоруб*, бр. *лесаруб*; укр. *лісознищення*, рос. *лесоистребление*, бр. *лесазнішчэння*; укр. *лісонасадження*, рос. *лесонасаждение*, бр. *лесанасаджэння*; укр. *сонцестояння*, рос. *солнцестояние*, бр. *сонцастаяння*; укр. *рибохід*, рос. *рыбоход*, бр. *рыбаход*. Моделі п'ятого типу складних іменників беруть початок від праслов'янської мови.

Як бачимо, іменники-композиції в східнослов'янських мовах історично сягають періоду індоєвропейської мови-основи. Слід, проте, не відкидати і ролі прямих запозичень із давньописемних мов (грецької, санскриту – особливо в антропонімах) та кальок у словотворі іменників-композицій. Вони були відомі ще в дохристиянський період у вигляді назв божеств, власних, топонімічних назв, які широко побутували в усній мові багатьох народів.

Слова-композиції, утворені основоскладанням, розвивались по висхідній лінії. Вони зафіксовані в пам'ятках давньоруського письменства XI-XIII століття, у літературних творах пізнішого періоду, продуктивні і в наш час.

Література

6. Вишенський І. Кирилова книга. Послання від Афонської гори. – М., 1644.
7. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. – К., 1969. – С.67.
8. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К., 1964. – Ч.1. – С.43-44.
9. Тараненко І.Й. та ін. Історична граматики української мови. – К., 1961. – С.194.